

PROF.DR. RAMIZ ABDYLI (SHKUP)

SHPRONËSIMI I POPULLSISË AGRARE SHQIPTARE DHE PËRPJËKJET PËR KOLONIZIMIN E TREVAVE SHQIPTARE (1918-1941)

Pastrimi etnik i viseve shqiptare nga Serbia dhe nga Mali i Zi, që e ka zanafilën prej fitimit të autonomisë së tyre, do të intensifikohej, krahas forcimit dhe zgjerimit të tyre, sidomos gjatë viteve 1877-1878, kur këto shtete, sipas vendimeve të padrejta të Kongresit të Berlinit të vitit 1878, aneksuan një territor të gjerë të trungut shqiptar. Këtë objektiv Serbia arriti ta përmbushte plotësisht në trevat shqiptare të sanxhakut të Nishit¹, ndërsa Mali i Zi në trevën e Shpuzës pjesërisht në trevën e Tivarit e të Podgoricës dhe shumë më pak në atë të Ulqinit².

Politikën e pastrimit etnik dhe të kolonizimit të trevave shqiptare Mbretëria Serbe dhe ajo Malazeze e vazhduan edhe pas pushtimit të vilajetit të Kosovës dhe të viseve të tjera shqiptare. Dihet se me vendimet e Konferencës së Ambasadorëve të Londrës në vitet 1912-1913 këto vise mbetën padrejtësisht jashtë kufijve të shtetit shqiptar. Ato iu nënshtruan pastrimit etnik dhe kolonizimit. Për këto qëllime qarqet politike serbe-malazeze shfrytëzuan përvojën e mëparshme, ushtruan terror e dhunë të pashembullt. Njësitë e ushtrisë, të policisë dhe "Narodna Odbrana" bënë gara kush do të likuidonte më shumë shqiptarë, kush do të rrëronte shtëpitë e tyre, do të plaçkiste ose t'i kthente ata përdhunisht në fenë ortodokse sllave. Dhuna e terrori u kthyen në metoda të preferuara për të frikësuar dhe detyruar shqiptarët të shpërnguleshin ose të zhvendoseshin në vende të tjera. Të gjitha këto veprime barbare do të perligjeshin më pas me nxjerrjen e legjislacionit të posaçëm, i cili, siç theksonte "Radničke Novine", i hapi rrugën legalisht terrorit dhe shpopullimit të fshatrave të tërë³.

Kolonizimi i këtyre viseve, që zë fill prej ditëve të para të pushtimit nga ushtritë serbe e malazeze, në tetor të vitit 1912 u sanksionua me dekretligje të veçanta, që dolën në të dy mbretëritë në fillim të vitit 1914. Me këto perligjeshin të gjitha padrejtësitë që u ishin bërë deri atëherë shqiptarëve. Këto ligje u hartuan në një mënyrë të tillë që të arrihej efikasitet sa më i madh në shpronësimin e fshatarëve shqiptarë dhe që të favorizoheshin e të stimuloheshin kolonët sllavë për të jetuar në viset shqiptare⁴.

Si rezultat i një politike të tillë, gjatë viteve 1912-1913 u vranë me mijëra shqiptarë dhe u shpërngulën nga vatrat e tyre stërgjyshore përgjithmonë 60 000 të tjerë. Me gjithë shpronësimin e popullsisë agrare shqiptare dhe sjelljen e qindra familjeve të kolonëve, qarqet politike serbe-malazeze nuk arritën objektivat e caktuara: ndërrimin e dukshëm të përbërjes etnike të popullsisë në dëm të shumicës dërrmuese shqiptare. Ky qëllim nuk u arrit si për shkak të rezistencës së armatosur të popullit shqiptar, ashtu edhe për shkak të kohës së shkurtër të sundimit të këtyre regjimeve, e veçanërisht të shpërthimit të Luftës së Parë Botërore, kur shumica e kolonëve u kthyen në vatrat e tyre⁵.

* * *

Kosova dhe viset e tjera etnike shqiptare, të cilat me vendimet e padrejta të Konferencës së Paqes të Parisit (1919-1920) mbetën përsëri padrejtësisht jashtë Shqipërisë, nën Mbretërinë e posakrijuar Serbo-kroato-sllavene, do t'i nënshtroheshin sërish një sistemi të kombinuar masash e veprimesh terrori e dhune. Ato u shoqëruan me shpronësimin në shkallë të gjerë të popullsisë agrare shqiptare dhe me kolonizimin e viseve të saj me elementë sllavë, për të ndërruar rrënjësisht përbërjen etnike të popullsisë në favor të minoritetit sllav.

Masa të tilla filluan të zbatohen qysh në ditët e para të ripushtimit të Kosovës dhe të viseve të tjera shqiptare nga ushtritë franko-serbe, në vjeshtë të vitit 1918⁶ dhe me vendosjen e pushtetit ushtarak e policor. Ky pushtet, ashtu si gjashtë vjet më parë, në emër të vendosjes së rendit e të qetësisë dhe të luftës për shpartallimin e lëvizjes nacionalçlirimtare, filloi çarmatimin në shkallë të gjerë të shqiptarëve, ngriti gjyqet e vdekjes, me kompetenca të pakufizuara, për të dënuar shqiptarët pa asnjë procedurë gjyqësore⁷.

Ushtrimi i dhunës mbi popullsinë shqiptare dhe përpjekjet për shkombëtarizimin dhe shfarosjen e saj vazhduan të zbatohen nën pretekstin e ndjekjes së "kaçakëve" dhe ithtarëve të tyre, nëpërmjet ekspeditave ndëshkimore të njësiteve të rregullta të ushtrisë dhe të xhandarmërisë që vrisnin, persekutonin popullsinë, rrënonin e digninin fshatra të tëra me anë të artilierisë së rëndë. Këto masa do të shoqëroheshin me shpronësimin e fshatarësisë agrare shqiptare. Në fillim do të konfiskoheshin "pronat e kaçakëve" dhe pronat e "braktisura", në të cilat organet policore e ushtarake do të vendosnin kolonë ose sllavë të vendit. Njëkohësisht do të nxi tej me propagandën në shtyp ardhja e kolonëve të tjerë. Për të mbështetur minoritetin sllav dhe për të këndelur ardhjen e kolonëve, u rekrutuan nga radhët e tyre banda të armatosura terroriste siç ishte ajo e Miliç Kërstiçit, Kostë Peçancit, Vasilije Tërbiçit etj., të cilat, krahas vrasjeve e plaçkitjeve gjatë ekspeditave të pavarura, shoqëronin edhe aksionet e njësiteve të rregullta të ushtrisë e të xhandarmërisë në viset shqiptare, për të mbjellë vdekje, tmerr e mjerim. Shqiptarët konsideroheshin si gjëmbe në ugarin jugosllav dhe "kur askush nuk kërkonte llogari për ta, - shkruante Kosta Novaković, - foli plumbi, zjarri dhe burgimet, me çka u përgatit terreni për shpërnguljet"⁸.

Krahas dhunës e gjenocidit filluan përgatitjet për zbatimin e së ashtuquajturës reformë agrare dhe të kolonizimit, që do të ligjëronin veprimet arbitrare mbi shqiptarët dhe do të vazhdonin shpronësimin në shkallë të gjerë të fshatarësisë agrare shqiptare, për të realizuar projektin e kahmotshëm serbomadhi, serbizimin e Kosovës⁹. Prandaj janë të papranueshme përpjekjet e atyre studiuesve jugosllavë, të cilët e justifikojnë zbatimin e reformës agrare kolonizuese në Kosovë dhe në viset e tjera shqiptare edhe pse dihet se dendësia e popullsisë në këto treva ishte më e larta në Ballkan dhe nevoja për tokë të punueshme shumë e madhe¹⁰. Ndryshe nga viset e tjera të Mbretërisë Jugosllave, në viset shqiptare kolonizimi i parapriu reformës agrare¹¹.

Për t'i siguruar një mbështetje formale-juridike kësaj politike u përgatit legjislacioni agraro-kolonizues, me të cilin përligjeshin veprimet arbitrare dhe krijoheshin mundësi për shpronësimin e mëtejshëm në një shkallë më të gjerë të fshatarësisë agrare shqiptare. Ky legjislacion favorizonte minoritetin sllav dhe në veçanti nxiste sllavët nga Serbia dhe nga viset e tjera të Mbretërisë, që të vendoseshin në viset shqiptare¹². Përmbajtja e tij fund e krye antishqiptare vihet re si në dispozitat parap-

rake të 25 shkurtit 1919, ashtu edhe të ligji të vitit 1931 dhe të plotësimet e përmirësimit që iu bënë në vitin 1933, të cilat vijin në pozitë diskriminuese fshatarët shqiptarë, kundrejt atyre sllavë¹³.

Dihet se me dekretligjin e 15 shkurtit 1919 u hoqën formalisht marrëdhëniet çifligare dhe toka duhej t'u jepej çifçinjve. Mirëpo kjo e drejtë pati vlerë vetëm për çifçinjtë serbë dhe sllavët e tjerë, kurse shumica dërrmuese e çifçinjve shqiptarë nuk siguruan as të drejtën e trashëgimisë së tokës që e kishin punuar me shekuj. Ndryshe nga fshatarët shqiptarë, kolonët mundën të merrnin deri në 27 ha tokë për familje, ndërsa për familje "model" deri në 60 ha tokë. Kolonëve u krijoheshin gjithashtu një varg lehtësimesh, siç ishte transporti falas deri në vendin e ngulitjes, lirimi për 5-10 vjet nga tatimet shtetërore dhe për 5 vjet nga ato krahinore, furnizimi me qereste e material tjetër ndërtimor, dhënia e kredive të leverdisshme për ngritjen e shtëpive¹⁴.

Për zbatimin e reformës agrare-kolonizuese u formua Ministria e Reformës Agrare, e cila për viset shqiptare krijoi Drejtorinë e Lartë Agrare në Shkup, me degët e saj në disa qytete të tjera shqiptare. Ndërkaq, si ekspertë kryesorë në cilësinë e gjeometrave u vunë emigrantët bjellogardistë rusë, detyrë të cilën ata e kryenin me kënaqësi e zell për të piketuar tokat e fshatarësisë shqiptare¹⁵.

Kolonizimi i organizuar i Kosovës dhe i viseve të tjera shqiptare u intensifikua me dekretligjin e 14 shtatorit të vitit 1920, që kishte vlerë vetëm për "viset e Jugut", rrjedhimisht për viset shqiptare dhe maqedonase. Komisionet e organizmave agrare, përveç tokave të caktuara për shpronësim, të 10 mijë pronave të "kaçakëve", të atyre që ishin cilësuar si strehues të tyre, si edhe tokave të "braktisura"¹⁶, do t'u shtonin fondeve të komplekseve për kolonizimin edhe të ashtuquajturat toka të lira, prona të shtetit, tokat e përbashkëta komunale, kullotat, të ashtuquajturat toka të papunuara, si dhe tokat që ishin objekt shpronësimi sipas dispozitave paraprake¹⁷.

Shpronësimi i tokës së punueshme u intensifikua pas vitit 1923, kur komisioneve të organeve agrare iu lejua që, për komplekset e kolonizimit, të sekuestronin, sipas nevojës, edhe tokat e tjera të fshatarëve shqiptarë. Ndonëse për këtë tokë parashihej kompensimi me tokë tjetër të cilësisë së njëjtë ose pagesa e kundërvlerës në të holla, kjo në praktikë nuk u zbatua në asnjë rast të vetëm¹⁸. Duke shfrytëzuar si pretekst mungesën e tapive të tokave të shumicës dërrmuese të fshatarëve shqiptarë, të cilët i zotëronin këto toka mbi bazën e trashëgimisë kolektive që nga koha e sundimit osman, organet agrare kolonizuese shpronësuan pronarët e tyre dhe ata që nuk dispononin dëshmitë për to. Të parët u shpronësuan se gjoja ishin pronarë të mëdhenj tokash, kurse të dytët si uzurpatorë. Komisionet agrare sekuestruan edhe tokat që çifçinjtë shqiptarë i kishin blerë gjatë Luftës së Parë Botërore nga çifligarët, duke i cilësuar ato si toka të "braktisura". Në rastet kur blerësit ishin serbë, këto veprime u quajtën të ligjshme. Komisionet sekuestruan, gjithashtu, tokat e familjeve fshatare shqiptare që kishin ndonjë anëtar në Shqipëri ose në Turqi, duke i përfshirë në kategorinë e tokave të "braktisura"¹⁹.

Shpronësimi i popullsisë agrare shqiptare mori përmasa shqetësuese pas sanksionimit të ligjit të vitit 1931 mbi kolonizimin, me plotësimet e përmirësimit që iu bënë në vitin 1933. Sipas tij, fshatarëve shqiptarë mund t'u sekuestrohej toka deri te pragu i shtëpisë, ndonëse formalisht kishin të drejtë të mbanin nga 0,40 arë për anëtarë të familjes²⁰. Vendosmëria e regjimit për të shpronësuar edhe pëllëmbën e fundit të tokës shqiptare duket qartë në deklaratën e zëvendësministrit të Bujqësisë, Sreten-

oviç, dhënë në Prizren më 1934, ku theksohej se *"derisa ekziston qeleshja (plisi) agrari (reforma - R.A.) do të vazhdojë rreptësisht, pa kurrfarë mëshire"*²¹.

Kundër grabitjes së tokave të fshatarëve shqiptarë ngritën zërin deputetët shqiptarë të Parlamentit të Mbretërisë së SKS, anëtarë të Xhemijetit, me në krye Ferat Dragën. Ky, me argumente e me një guxim të rrallë, demaskoi deri në fund politikën e gjenocidit serb ndaj popullit shqiptar²². Një grup deputetësh shqiptarë nga Maqedonia iu drejtuan Parlamentit me një ankesë të përbashkët, ku jepnin shembuj të shumtë të padrejtësive që u bëheshin fshatarëve shqiptarë në Maqedoni, sidomos atyre të trevës së Shkupit, të cilëve u ishin sekuestruar mbi 10 mijë ha tokë pa kurrfarë mbështetje ligjore²³. Ndërkaq, deputeti i Pazarit të Ri, Aqif Bluta, deklaroi në faltoren e Parlamentit: "Në Serbinë e Jugut ligji agrar ka shpënë në uri vetëm shqiptarët. Asnjë serbi nuk i është marrë asnjë gisht toke". Kundër këtyre padrejtësive reagoi edhe deputeti i Manastirit Qenan Zijai²⁴.

Arbitrariteti i organeve agrare kolonizuese mbi popullsinë shqiptare shkonte gjithnjë duke u shtuar që ta detyronte atë të braktiste vatrat stërgjyshore. Fshatarët shqiptarë i detyronin të strehonin jo rrallë, "përkohësisht", deri në pranverë, në shtëpitë e tyre familjet kolone. Mirëpo ata nuk largoheshin nga këto shtëpi. Madje, kishte raste që në katin e sipërm vendoseshin familjet e kolonëve, kurse poshtë jetonin familjet e pronarëve të shtëpive bashkë me kafshët. Shqiptarëve u mbetej të pranonin "bashkëjetesën" e përhershme me kolonët ose t'u ndihmonin atyre me punë angari për ngritjen e shtëpive të tyre. Organet agrare-kolonizuese prekën edhe pronat e çifligarëve shqiptarë. Ndonëse këto prona në krahasin me ato të viseve të tjera të Mbretërisë ishin shumë më të vogla²⁵, shumica e tyre u përfshi në komplekset për kolonizim, madje shpeshherë pa kompensim. Në viset e tjera të Mbretërisë këto lloj pronash thuajse mbetën të paprekura.

Regjimi nuk kurseu as borgjezinë agrare shqiptare, së cilës iu konfiskuan e iu sekuestruan pronat për komplekset e kolonizimit. Në veçanti u ndoqën ata përfaqësues të kësaj shtrese që mbronin çështjen kombëtare. Kështu u nacionalizua Mali i Mojsirit, i Dragajve, u persekutua familja e Vocajve, u organizua vrasja e Ramë Bllacës²⁶ etj. Ata që dyshoheshin për ndjenja nacionaliste përfundonin në burg.

Në dallim nga borgjezia agrare shqiptare, borgjezia sllave dhe personeli i administratës nxorën përfitime të mëdha materiale nga reforma agrare-kolonizuese, shtuan e shumëfishuan pronat e tyre, të cilat i kultivonin me fuqinë punëtore të çifçinjve të shpronësuar shqiptarë. Këta me të drejtë u quajtën "bejlerë të rinj". Kështu N. Pashiçi e shtoi fondin e tokës së rrëmbyer pas Luftës së Parë Ballkanike duke u bërë një nga çifligarët më të mëdhenj në Mbretëri²⁷. Pas tij vinte Punisha Raçiçi, i cili ia doli që me anë të tapisë së rreme të siguronte 3 500 ha pyll në Malin e Deçanit, 50 ha tokë në Fushën e Shkupit dhe prona të tjera që shtriheshin deri në Ohër. Tokat e fshatarësisë agrare shqiptare në anën e Shkupit, të Tetovës, të Velesit e të Prilepit u grabitën nga Vasilije Tërbiçi e në anën e Gjilanit nga Totë Popoviçi etj²⁸.

Reforma agrare u shfrytëzua edhe për shtimin dhe për begatimin e fondeve të tokave dhe të pyjeve të institucioneve fetare ortodokse. Kështu, më 1927 Manastirit të Deçanit iu dhanë pronat e 50 familjeve të Isniquit, të Manastirit të Devičit, pronat e 20 familjeve të Llaushës, kurse Manastirit të Graçanicës iu dhanë 10 ha pyll në trevën e Anadrinit. Më 1932 këtyre institucioneve iu ndanë edhe 518 ha tokë gjithnjë në dëm të fshatarësisë shqiptare. Krejt ndryshe u veprua me institucionet fetare shqiptare,

myslimane dhe katolike. Pasuritë e tyre u shpronësuan pa mëshirë nga organet agrare-kolonizuese. U morën pronat e xhamive të trevës së Shkupit, 100 ha tokë të Teqesë së Tetovës, 60 ha tokë të Myftinisë së Prizrenit, pronat e vakëfeve të Kaçanikut, të Preshevës e të Kumanovës, pasuria e kishës katolike të Novo Sellës së Gjakovës etj. Madje, nuk u kursyen as varrezat e kishës katolike të Pejës dhe varrezat myslimane të Tetovës²⁹.

Mbi fshatarësinë shqiptare u ushtrua edhe presioni i pandërprerë ekonomik i llojeve të ndryshme. Në dallim nga minoriteti sllav, shqiptarët detyroheshin të paguanin taksa të veçanta, deri tri herë në vit, madje edhe për tokën që u ishte sekuestruar. Siç theksonin edhe famulltarët shqiptarë në memorandumimin e tyre, drejtuar Lidhjes së Kombeve më 1930, e gjithë kjo bëhej "që të ndryshohej me çdo kusht karakteri etnik i regjioneve të banuara nga shqiptarët"³⁰.

Si rezultat i përpjekjeve më shumë se 20-vjeçare të qarqeve politike serbe për shndërrimin e Kosovës dhe të viseve të tjera shqiptare në territore etnikisht të pastra serbe, me anë të reformës agrare u shpronësua gjysma e tokave të fshatarësisë agrare shqiptare që u destinua për komplekset e kolonizimit. Sipas të dhënave të organeve zyrtare, deri në dhjetor të vitit 1940 në territorin e 5 drejtorive agrare (të Shkupit, të Ferizajt, të Prizrenit, të Pejës dhe të Mitrovicës) u shpronësuan 381 245 ha tokë. Ndërsa sipas të dhënave të përfaqësisë shqiptare në Beograd, gjatë viteve 1919-1938 në të gjitha viset shqiptare të Mbretërisë Jugosllave ishin shpronësuar rreth 400 mijë ha tokë. Shumica e tokës u shpronësua në Kosovë. Nga të gjitha tokat e shpronësuar në "viset e Jugut", gjysma e tyre ishin në Kosovë³¹. Vlen të theksohet se nga të gjitha tokat e sekuestruara në viset shqiptare e maqedonase të marra së bashku, 3/4 i përkisnin viseve shqiptare. Gjatë periudhës ndërmjet dy luftërave botërore, afërsisht gjysma e popullsisë shqiptare (450 000 banorë)³², duke i llogaritur këtu edhe të shpërngulurit me dhunë, pësoi një goditje të fortë ekonomike, të një gjerësie të pashembullt në pronën e vet private.

Organet agrare-kolonizuese organizuan gjithashtu instalimin e kolonëve në trojet etnike shqiptare. Kolonët u instaluan në pikat strategjike të trojeve shqiptare, siç ishte brezi kufitar me Shqipërinë, që nga Ulqini, Tuzi, Plava, Gucia, Rrafshi i Dukagjinit, Fusha e Pollogut, deri në Strugë. Krahës këtyre viseve, ata u vendosën përgjatë komunikacionit rrugor dhe hekurudhor, zakonisht në të dyja anët e tij, siç ishte linja Pazar i Ri-Prishtinë-Shkup-Veles, Prilep-Manastir si dhe linja Vranjë-Shkup-Tetovë-Gostivar-Kërçovë-Strugë-Ohër. Pastaj ata u ngulitën përgjatë linjave të komunikacionit Fushë-Kosovë-Pejë, Pejë-Gjakovë-Prizren dhe Prishtinë-Prizren. Veç këtyre pikave strategjike u krijuan koloni edhe në luginat dhe fushat pjellore të trojeve shqiptare, siç ishte Lugina e Llapit, Fusha e Kosovës, Rrafshi i Dukagjinit, Lugina e Bujanovcit, e Preshevës, e Kumanovës, Fusha e Shkupit, e Pollogut etj. Nuk u lanë mënjatë as zonat kodrinore-malore, sidomos krahinat kryengritëse, siç ishte Drenica.

Gjatë periudhës ndërmjet dy luftërave botërore në trungun etnik shqiptar, që ndodhej nën Mbretërinë Jugosllave, u instaluan rreth 15 000 familje kolonësh, pa llogaritur këtu 545 familjet që u zhvendosën brenda për brenda Kosovës dhe qindra familjeve të tjera, që u ngulitën në viset shqiptare veriperëndimore. Vlen të theksohet se në viset shqiptare u ngritën rreth 4 herë më shumë koloni se në viset maqedonase. Sipas burimeve italiane të kohës së okupacionit, vetëm në zonën e pushtimit italian,

gjatë periudhës ndërmjet dy luftërave botërore ishin ngritur rreth 800 koloni, përveç atyre që qenë ngritur në trevat shqiptare që ishin nën okupacionin gjerman dhe nën atë bullgar. Dihet se në këto statistika jepen të dhëna vetëm për familjet kolone që morën tokë nga organet zyrtare. Këtu nuk është përfshirë kolonizimi i lirë në fshat si dhe elementi i instaluar në qytete. Të dhëna të tjera që flasin për rritjen e dukshme të numrit të popullsisë sllave në qytetet shqiptare gjatë viteve 30, që ishte rezultat i ardhjes dhe i instalimit të tyre nga viti 1912 e deri më 1941. Kështu, në qoftë se në vitin 1912 Shkupi, Presheva, Ferizaj, Mitrovica, Tetova, Dibra, Ulqini, Plava, Gucia, Kumanova dhe Struga kishin një përqindje simbolike të popullsisë sllave, në vitet 30 kjo popullsi rritet deri në 20-35 për qind të numrit të përgjithshëm të banorëve³³. Prandaj mund të pranohet pohimi se numri i kolonëve i vendosur në qytete ishte afërsisht i njëjtë me atë që u vendos në mënyrë të organizuar në fshatin shqiptar³⁴.

Zbatimi i reformës agrare-kolonizuese në trevat etnike shqiptare nën Mbretërinë Jugosllave ndërmjet dy luftërave botërore solli pasoja për të gjitha shtresat shoqërore shqiptare, veçanërisht për fshatarësinë agrare, e cila, si rezultat i shpronësimit, u varfërua si kurrë më parë. Veç largimit përgjithmonë të dhjetëra mijëra familjeve, dhjetëra mijëra të tjera ranë në mjerim ekonomik e social. Sipas të dhënave të Entit të Sigurimit Social të Shkupit, rreth 50 000 fshatarë të viseve të "Jugut", kryesisht "myslimanë" (shqiptarë - R.A.), edhe pse jetonin në fshat nuk dispononin asnjë pëllëmbë toke, por jetonin nëpërmjet veprimtarisë së paraqendarisë në pronat e kolonëve sllavë. Ndërkaq mijëra fshatarë të tjerë, duke mos pasur mjetet më elementare të jetesës, kishin zbritur në qytete, ku jetonin me lëmosha, duke u bërë "barrë e shoqërisë". Ndërkaq, rreth 60 për qind e popullsisë së qyteteve të "Jugut" përbëhej nga varfanjakët shqiptarë, që nuk mund të siguronin mjetet e jetesës³⁵. Kësaj përqindjeje duhet t'i shtohet edhe kategoria e sakatëve, bonjakëve, fëmijëve e pleqve pa përkujdesje, që bridhnin rrugëve të qyteteve pa strehë mbi kokë, si rezultat i dhunës dhe i terrorit që u zbatua mbi shqiptarët gjatë gjithë periudhës ndërmjet dy luftërave botërore³⁶.

Duke vlerësuar në tërësi rezultatet e zbatimit të reformës agrare-kolonizuese, arrijmë në përfundimin se, me gjithë zbritjen e ndjeshme të përqindjes së shqiptarëve (65 për qind) në numrin e përgjithshëm të popullsisë dhe në përmirësimin e dukshëm të strukturës së minoritetit sllav (34,4 për qind) përpjekjet e serbomëdhenjve për të shkombëtarizuar dhe sllavizuar Kosovën dhe viset e tjera etnike shqiptare nën Mbretërinë Jugosllave, ose të paktën për ndërrimin e raportit etnik në favor të pakicës sllave, nuk dhanë rezultatet që priteshin. Kjo i kushtohet qëndresës dhe Luftës Nacionalçlirimtare që populli shqiptar organizoi për të mbrojtur vatrat e tij stërgjyshërore.

■ 1 Sipas studiuesit Mr.Sabit Uka në krahinat shqiptare të sanxhakut të Nishit shqiptarët u detyruan të shpërngulen nga 614 fshatra të banuara kryesisht prej tyre, ose të përzier me serbë. S.Uka, *Vendbanimet e sanxhakut të Nishit të banuara me popullatë shqiptare dhe të përzier deri në vitet 1877-1878*, në: "Gjurmime albanologjike", SSHH, XII, Prishtinë, 1983, f.103-123.

2 M.Verli, *Reforma agrare kolonizuese në Kosovë (1918-1941)*, Tiranë, 1992, f.17.

3 Z.Cana, *Socialdemokracia serbe dhe çështja shqiptare 1903-1914*, Prishtinë, 1986, f.146-148; M.Krasniqi, *Lugu i Beranit*, Prishtinë, 1984, f.29-30; B.Pejani,

Grushti i Neptunës II, në: "La Fédération Balcanique", nr.102, Wien, 15 tetor 28, f.2215; *Protivustavan akt, kod ustava bez ustava*, në: "Radnicke novine", 27 shkurt 1913. Po kjo gazetë e datës 9 shkurt 1913, shkruante: "...u plaçkitën dyqane, vathë e hambare, gjithçka kishte për të plaçkitur...fshatrat u përgjysmuan...Askush nuk e ka ndier tërbimin e këtyre "Çliruesve" sikurse shqiptarët". *Polozaj zavojevanih krajeva*, në: "Radnicke novine", 23 dhjetor 1913.

4 Krlh. *Uredba o naseljavanju u novo oslobodjenim i prisajadinjenim Krajevima Srbije od 14.II.1914*, s izmenama i dopunama od 9.V.god. Beograd; D.Pejovic, *Agrarna politika crnogorske vlade u krajevima oslobodjenim u balkanskom ratu 1912*, në: "Istorijski Zapisi", nr.1-2, 1955, f.221.

5 M.Obradovic, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918-1941)*, Prishtinë, 1981, f.24-29.

6 B.Hrabak, *Reokupacija oblasti srpske i crnogorske drzave za banaskom vecinom stanovnistva, 1918 god. i drzanje Arbana nasa prema uspostavljenoj vlasti*, në: "Gjurmime albanologjike", nr.1, Prishtinë, 1969, f.271-281.

7 R.Abdyli, *Zef Lush Marku*, viti 1986, f.82-83; H.Korencia, *Arbanasi u Srbiji*, në: "La Fédération Balcanique", nr.9, 1 dhjetor 1924, f.117.

8 K.Novakovitch, *La colonisation et la serbisation de Kosovo*, në: "La Fédération Balcanique", nr.145, Vjenë, tetor 1931, f.23-26.

9 *Po aty*; Shih edhe: M.Obradovic, *vep. e përm.*, f.5; M.Verli, *vep. e përm.*, f.26.

10 H.Islami, *Fshati i Kosovës, kontribut për studimin sociologjiko-demografik dhe evolucionin rural*, Prishtinë, 1985, f.32.

11 A.Hadri, *Pozita dhe gjendja e Kosovës në Mbretërinë Jugosllave (1918-1941)*, në: "Gjurmime albanologjike", nr.2, 1986, f.167.

12 J.Osmani, *Zakonski propisi o agrarnoj reformi i kolonizaciji na Kosovu izmedju dva rata*, Vjetar, XX, Prishtinë, 1985, f.169-189.

13 M.Obradovic, *vep. e përm.*, f.230; M.Verli, *vep. e përm.*, f.34, 38, 58.

14 M.Obradovic, *vep. e përm.*, f.230; R.Abdyli, *Faktorë që ndikuan në ndryshimin e strukturës sociale të fshatit të Kosovës*, në: "Kosova", 15, Prishtinë, 1986, f.163.

15 *Kolonizacije vragleovaca*, në: "Radnicke novine", 19 dhjetor 1920.

16 M.Verli, *vep. e përm.*, f.32; A.Hadri, *Pozita dhe gjendja e Kosovës në Mbretërinë Jugosllave (1918-1941)*, në: "Gjurmime albanologjike", nr.2, 1986, f.167-168.

17 *AJ.S.14*, f.101/40, dok.462; A.Hadri, *vep. e përm.*, f.167; M.Verli, *vep. e përm.*, f.32.

18 M.Obradovic, *vep. e përm.*, f.23.

19 M.Verli, *vep. e përm.*, f.58.

20 M.Obradovic, *vep. e përm.*, f.186, 230; M.Verli, *vep. e përm.*, f.66-67; H.Islami, *vep. e përm.*, f.31.

21 M.Verli, *vep. e përm.*, f.69.

22 *Stenografske beleške Skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, vanredni saziv za 1923 god*, II, Beograd, 1923, st.1734-1735..

23 Ankesën e nënshkruan deputetët përfaqësues të krahinave të ndryshme shqiptare të Maqedonisë: Reshat Beu, përfaqësues i Shkupit, Halim bej Dëralla, përfaqësues i Tetovës, Jusuf Beu, përfaqësues i Ohrit, Sylejman Efendija, përfaqësues i Kumanovës

(R.Nexhipi, *Pozita shoqërore, ekonomike e politike e shqiptarëve të Maqedonisë midis dy luftërave botërore*. Tezë disertacioni e mbrojtur në Fakultetin Filozofik të Prishtinës më 1987, f.69).

24 M.Verli, *vep. e përm.*, f.62. *St.Bel.Kr.SHS, saziv za 1923 god*, VII, Beograd, 1923, f.443.

25 R.S.Puric, *Radnistvo i sirotimja Juzne Srbije*, Socijal-arhiv, nr.8-9, Beograd, 1936, I, f.247.

26 *Mitrovica dhe rrethina*, Mitrovicë, 1979, f.103; *AJ*-65-538, 1840, 657-1831. "Radnicke novine", 11 janar 1931.

27 *Novi begovi*, në: "Socijalisticka zora", nr.55, Shkup, 8 gusht 1920; *Cifluci N.Pasica*, në: "Socijalisticka zora", nr.38, 12 qershor 1920.

28 Z.Kulundzic, *Politika i korupcija*, Zagreb, 1968, f.449, 457, 465; Shih edhe: *Agrarna reforma*, në: "Socijalisticka zora", nr.31, 16 maj 1920.

29 B.Boskovic - A.Apostolov, *Stav KPJ prema agrarnoj reformi i kolonizaciji na Kosovu i Metohiji 1919-1941 god*, në: "Kosova", nr.1, Prishtinë, 1972, f.342-343.

30 *Stenografske beleške Senata Kraljevine srba, Hrvata i Slovenaca*, I-II, 1923, f.21-23; *La situation de la minorité en Yougoslavie* (Mémoire présenté à la société des Nations par Don Bisaku, Don Etienne Kurti et Don Luis Gashi), Genève, le 5 mai 1930.

31 M.Verli, *vep. e përm.*, f.96-97; A.Hadri, *vep. e përm.*, f.165-166; H.Islami, *vep. e përm.*, f.32; Sipas Rastko S. Puriçit deri më 1936 në të ashtuquajturat vise të jugut ishin sekuestruar 224 500 ha tokë, që për afërsisht përputhet me të dhënat e M.Verlit (Krh.M.Verli, *vep. e përm.*, f.97; R.S.Puric, *Radnistvo i sirotinja Juzne Srbije*, Socijalni arhiv, 8-9, Beograd, 1936, I, f.245.

32 M.Verli, *vep. e përm.*, f.96-98.

33 Krh. R.S.Puric, *Radnistvo i sirotinja Juzne Srbije*, Socijalni arhiv, nr.8-9, Beograd, 1936, f.245-265; *Radnistvo Juzne Srbije*, në: "Juzni pregled", 5, Skoplje, 1939, f.153-165; M.Verli, *vep. e përm.*, f.144.

34 M.Verli, *vep. e përm.*, f.143.

35 R.S.Puric, *Radnistvo i sirotinja Juzne Srbije*, Socijalni arhiv, 8-9, Beograd, 1936, I, f.245, 252; R.S.Puric, *Radnistvo Juzne Srbije*, në: "Juzni pregled", 5, Skoplje, 1939, f.158.

36 R.Abdyli, *Faktorët...*, f.162.